

ŞUŞA GƏLƏCƏYİN EKSKURSIYA MƏRKƏZİDİR

Y.N. Abdullayeva

Turizm və Sosial Xidmətlər üzrə Bakı Dövlət Peşə Təhsili Mərkəzi
yegananadirli@gmail.com, orcid.org/0000-0003-0975-1065

Nəşr tarixi

Qəbul edilib: 4 iyul 2022

Dərc olunub: 20 sentyabr 2022

© 2021 ADBTİA Bütün hüquqlar qorunur

Annotasiya. Ümummillə lider Heydər Əliyevin “Şuşasız Qarabağ, Qarabağsız isə ümumiyyətlə Azərbaycan yoxdur” ifadəsi ilə başlamaq istəyir və hər birimizi uzun sürən həsrətdən sonra doğma torpaqlarımıza qovuşmağımız münasibəti ilə təbrik edir və hərbiçilərimizə can sağlığı, cəmi şəhidlərimizə Allahdan rəhmət diləyirik.

Azərbaycanda ekskursiya dedikdə ilk ağla gələn bölgə əlbəttə ki, Qarabağ ərazisidir və əsasən də Şuşa şəhəridir. Bu şəhər haqlı olaraq Azərbaycanın incisi hesab olunur. Şəhər bütöv bir xalqın ruhunun təcəssümünü əks etdirir. Bir vaxtlar Qarabağın mədəniyyət mərkəzi olan Şuşa, uzun sürən münaqişələrə baxmayaraq, əvvəlki şöhrətinin çalarlarını hələ də qoruyub saxlamaqdadır. Bu günkü gündə əlbətdəki uzun sürən ayrılıqdan sonra yerli əhalinin öz yurdlarında məskunlaşmasına nail olmaq, turizm baxımından isə diyarımızı dünya şöhrətli turizm mərkəzinə çevirməkdir. Və bu məqalədə əsas məqsəd Şuşaya ekskursiya marşrutunun təşkili üçün lazım olan görməli yerlərin, obyektlərin təqdimatıdır.

Açar sözlər: *turizm, ekskursiya, destinasiya, mədəniyyət mərkəzi, tarixi abidələr, hərbi tarixi.*

Giriş. Turizm potensialını üzə çıxarmaq üçün ilk addım Heydər Əliyev tərəfindən 1999-cu il iyunun 4-də “Turizm haqqında” imzalanmış Azərbaycan Respublikasının qanununun qəbul edilməsi ilə atıldı, lakin sektorun real olaraq inkişafı 2015-ci ildən sonra hiss olundu və getdikcə artan sürətlə həyatımızın ayrılmaz hissəsinə çevrilən turizm, tur, ekskursiya kimi populyar anlayışlar gündəməmizdə liderlik etməyə başladı.

Turizm sahəsində əsas yeri turizm destinasiyaları tutur ki, Azərbaycanda da əsas destinasiyalardan biri Şuşa şəhərimizdir.

Şuşa – Qarabağ silsiləsinin ətəklərində, dəniz səviyyəsindən 1368 metr yüksəklikdə yerləşən Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzi sayılan şəhərdir. Şəhər üç tərəfdən sıldırım qayalarla əhatə olunub və əlçatan yeganə tərəf yadelli işğalçılardan qorunmaq məqsədi ilə gözetçi qüllələri və boşluqları olan güclü qala divarları ilə əhatə olunmuşdur. Şuşa qalası şəhərin əsas tarixi görməli yerlərindən biridir.

Şəhərdə iqlim mülayimdir, orta hava temperaturu +8,8°C, yanvarda orta temperatur +3°C, iyulda +19°C-dir. Minimum temperatur -19,5°C-dir. Dumanlar burada qeyri-adi deyil.

Şəhərin əsası XVIII əsrin ortalarında ilk Qarabağ xanı Pənah Əli tərəfindən qoyulmuşdur. Şuşanı dağların zirvəsindəki mirvari ilə, Qarabağ yüksəkliklərinin tacı ilə, heç şübhəsiz, Azərbaycan mədəniyyətinin, folklorunun mərkəzi ilə müqayisə edirlər. Və bildiyimiz kimi, mədəniyyət və yaradıcılıq ruhu formalaşdırır. Ona görə də Şuşa Azərbaycan xalqının ruhunun bir parçasını təcəssüm etdirir.

Əsas hissə. Bu məqalədə uzun sürən ayrılıqdan sonra xalqımızın mədəni ruhu olan Şuşamıza ekskursiya marşrutunun təşkili üçün vacib olan gediləcək yerlər haqqında məlumat verəcəyik.

Şuşa Qarabağın ürəyi və Azərbaycan mədəniyyətinin beşiyidir. Tikildiyi gündən bəri qədim istehkam və tarixi abidələri ilə ən zəngin mədəniyyətə malik və görməli yerlərlə dolu tarixi şəhər illər boyu keçirdiyi münaqişələr üzündən sarsılmış və dağıntılara məruz qalmış, şəhərin əvvəlki əzəmətindən demək olar ki, heç nə qalmamışdı. İyirminci əsrin sonunda Şuşa düşməndən ən güclü zərbəni aldı. 1992-ci ildə Şuşanın işğalı zamanı 480 dinc sakin öldürüldü, 68 mülki şəxs girov götürüldü və ya itkin düşdü, 25 mindən çox insan məc-

huri köçkünə çevrildi [1]. Şuşa hər bir azərbaycanlının qəlbində xüsusi bir yer tutur - Azərbaycan sakinləri həmişə şəhərin işğaldan azad ediləcəyi və doğma muğam olan "Qarabağ Şikəstəsi" nin burada səslənəcəyinə əmin idilər. Şuşa şəhəri Azərbaycan ordusu tərəfindən azad edildikdən sonra Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyi şəhərin tarixi mərkəzinin UNESCO-nun Ümumdünya Mədəni İrsi Siyahısına daxil edilməsi üçün nominasiya sənədini hazırlamağa başladı. Bu şəhərdə demək olar ki, hər bir tarixi və ya memarlıq abidəsi Azərbaycanın məşhur şəxsiyyətləri - ilk hökmdar Pənah Əli Xan, Xan Xurşidbanu Natəvanın qızı, şair Molla Pənah Vaqif, opera müğənnisi Bülbül və başqaları ilə əlaqələndirilir. Bu abidələrin çoxu işğal zamanı tamamilə dağıdıldı, bəziləri yalnız xarabalıq şəklində sağ qaldı.

Şəhər iki kilometrlik uçurumun üstündə buludlar arasında asılıb; az qala aramsız dumanda bir vaxtlar dəbdəbəli malikanələrin, məscidlərin xarabalıqlarını görmək olar, onların arasında kölgələr kimi nadir insan fiqurları hərəkət edir. Duman bütün səsləri boğur, ona görə də burada demək olar ki, həmişə sakit olur. Nəhəng əlaq otları ilə örtülmüş daş divarlar arasında inək və keçi gəzir, hərbi bezlərə rast gəlicən, bəzən burada bütöv tankları görmək olar. Və artıq bu divarların nə vaxt tikildiyini, kimə məxsus olduğunu təxmin etmək mümkün deyil sanki sadəcə illüziya şəhəridir.

28 il işğal altında olan mədəniyyət paytaxtı Şuşamız dünyanın diqqət mərkəzindədir və buraya olan maraq hədsizdir. Bu baxımdan zəruri olan Şuşa Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtıdır adlı ekskursiya marşrutları ilə bağlı təkliflər hazırlayıb bugünkü gündə təqdim etmək istərdim:

1. İlk marşrutumuz olan icmal (şəhər) turunun obyektləri:

Şuşa qalası. Pənahəli xan tərəfindən 1750-ci ildə salınmış qala-şəhər onun şərəfinə *Pənahabad* qalası adlandırılmışdır. Bir müddət sonra xalq qalanı Şuşa qalası, sonrakı dövrdə isə sadəcə Şuşa adlandırmışdır. "Şuş" rus dilinə tərcümədə "kəskin" deməkdir. Yəqin ki, bu xüsusi adın yaranması şəhərin iti qayaların zirvəsində yerləşməsi ilə bağlıdır.

Şəhər turunda xüsusi vurğulamaq istədiyim Şuşa şəhərinin tarixi mərkəzini əhatə edən qala divarlarıdır. Şair və Qarabağ xanının vəziri olan Molla Pənah Vaqifin birbaşa nəzarəti altında Şuşada bir sıra tikililər, o cümlədən Şuşa qalası inşa edilmişdi. Qala 2,5 kilometr uzunluğunda nəhəng qala divarından ucalmağa başladı. Əhəngdaşı divarlarının hündürlüyü 7-8 metrdir, bundan başqa, qala divarın bütün uzunluğu boyunca içi boş, yarımdayəvi bürc-lərlə möhkəmləndirilib. Divar yaylanın cənub-qərbində hündür qayalıqlardan başladığı, daha sonra dərənin sıldırım, bəzən isə az qala sıldırım yamaclarına qalxdığı üçün kənardan praktiki olaraq keçilməz idi. Digər tərəfdən, qala nəhəng qayalarla etibarlı şəkildə qorunurdu.

Şuşa qalası üç əsas qarıya malik olmuşdur: Gəncə və ya Çiləbörd (şimal tərəf), İrəvan və ya Xəlfəli (qərb tərəf), Ağoqlan və ya Topxana (şərq tərəf). Bu qapıların hər biri silahlar, döyüş qüllələri ilə möhkəmləndirilmişdir.

Şuşanın bir şəhər kimi formalaşması bir neçə mərhələdən keçmişdir. Pənahəli xanın hakimiyyət dövrünü əhatə edən ilk mərhələdə şəhərin ən qədim məhəlləsi olan Təbrizli məhəlləsi salınmışdır. Qarabağ xanlığının ləğv olunmasına qədər bu adla tanınan məhəllə sonralar şəhərin relyefinə uyğun olaraq "Aşağı məhəllə" adlandırılmışdır. Aşağı məhəllə də öz növbəsində 9 kiçik məhəllələrdən ibarət idi. İkinci mərhələsi Pənahəli xanın oğlu İbrahim-xəlil xanın hakimiyyəti illərinə (1763-1806) təsadüf edir. Bu mərhələdə "Yuxarı məhəllə" adlanan ikinci məhəllə formalaşmışdı. Təxminən 40 il ərzində formalaşan "Yuxarı məhəllə"də 8 yeni məhəllə salınmışdı. Və hər bir məhəllənin öz məscidi, öz bulağı mövcud olmuşdur və məhəllənin adına xas olaraq da adlandırılmışdır [2].

Vaqif məqbərəsi. Məqbərənin tikintisinə 1970-ci ildə başlanılıb və yalnız 1982-ci ildə başa çatdırıldığı üçün bu memarlıq abidəsi kifayət qədər yenidir. Azərbaycanlılar bu məqbərə ilə Qarabağ xanlığının vəziri, şair, astroloq və diplomat olan Molla Pənah Vaqifin xatirəsini ehtiramla yad etmək istəyirdilər. Məqbərə 18-ci əsrə aid şairin məzarı üzərində ucaldırılıb. Türbə və məqbərə şairin doğulduğu Şuşada yerləşir. Şəhərin cənub hissəsindəki bu yerdə şair öldürülüb.

Populyarlığı o qədər böyük idi ki, bu günə qədər bir söz var: "Hər savadlı Molla Pənah ola bilməz".

İlkin formada məqbərə dördbucaqlı formada olub, oyma mərmər elementləri ilə bəzədilib. Onun hündürlüyü 18 metrdir. Məqbərənin forması Azərbaycanın digər məşhur məqbərələrinin, məsələn, Nizaminin məqbərəsinin formasını miras alır. Layihə memarlar Salamadze və Kanukova məxsusdur.

Məqbərənin əsası qırmızımtıl yerli mərmərdən, həmçinin ağ və boz mərmər elementlərindən ibarətdir. Vaqif məqbərəsinin dekorativ elementlərinin yaradılmasında alüminiumdan istifadə olunub. Məqbərənin əsas girişinin üstündə vəzirin adı yazılmışdır. Şəhərin ermənilər tərəfindən işğal zamanı binaya ciddi ziyan dəyib. Bu gün də məqbərə qismən dağıdılmış vəziyyətdə qalır, lakin kənardan baxmaq üçün əlçatandır.

Yuxarı və Aşağı Gövhər ağa Məscidi. İbrahim xanın qızı Gövhər ağa tərəfindən Şuşada inşa etdirilmişdir. Məscidin memarı Qarabağlı Kərbəlayi Səfixan olubdur. Aşağı və Yuxarı Gövhər ağa məscidləri sözün əsl mənasında müsəlman Şərqi Azərbaycanın əzəmətli və nadir incilərindən sayılırdı. Bu şahənə məscid sırasında dayanan 17 məscid də (Mərdinli məscidi, Culfalar məscidi, Xoca Mərcanlı məscidi, Köçərli məscidi, Seyidli məscidi, Quyuluq, Məmay məscidi vəs) şəhərə xüsusi gözəllik və müdriklik gətirirdi. Aşağı Gövhər Ağa Məscidi Silindr formasındadır və xarici səthi şərq bəzəyi şəklində düzölmüş rəngli kərpiclərlə və "Allah" sözü təkrarlanan ornamentlərlə bəzədilmişdir.

Bir çox mühüm memarlıq abidələri kimi, məscid də 1992-ci ildə Dağlıq Qarabağın Şuşa şəhərini nəzarətə götürməsi zamanı zədələnib. Onun üzlüyü, alınlığı və xarici elementləri qismən dağılmışdır. Lakin artıq 2007-ci ildə bərpa işlərinə başlanılıb və 2011-ci ildə onun tam yenidən qurulması barədə qərar qəbul edilib. Hal-hazırda bina memarlıq abidəsi kimi kənardan baxışda olsa da, məscid kimi fəaliyyət göstərmir.

Ümumiyyətlə Qarabagımızın hər bölgəsinin hər daşı belə, bir tarixdir. Amma Şuşanın başqa bir aurası, möcüzəliyi var. Əvəzsiz sənət nümunəsi olan Xan, Qaxal mağaraları, xan qızı

X.Natəvanın, artilleriya generalı S.Mehmandarovun, şair - rəssam Mir Möhsün Nəvvabın, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin, Nəcəf bəy Vəzirovun, Qasım bəy Zakirin, Yusif Vəzir Çəmənəminlinin ev muzeyləri, İbrahim xanın və onun qızı Ağabəyim ağanın qəsrləri, Vaqif məqbərəsi, karvansaralar, əsas ticarət mərkəzi olan "Rastabazar" və memarlıq uslubu ilə inşa olunan digər tikililər, şəhərə gələn qonaqları valeh etmişdir [3].

2. İkinci turumuz "Uzun Ömürlülər Diyarı" mövzusunda - cənnət diyarın müalicəvi əhəmiyyətli yeraltı suları (Balneoloji mərkəz), gözəl təbiəti, zəngin flora və faunası, yayda diş göynədən buz bulaqları: Turşsu, İsa bulağı, Səkili bulağı, Soyuqbulaq, Yüzbulaq, Qırxbulaq, Çarıqbulaq kimi müalicəvi bulaqları, Xarı bülbülü, Topxana meşəsində olan endemik ağacları, havasının saflığı, təmizliyi, müalicəvi əhəmiyyəti ilə məşhur olan dərman bitkiləri Şuşanı təkrarolunmaz uzunömürlülər diyarı etmişdir (ekskursiya zamanı marşurut üzrə Cıdır düzünə, İsa bulağına, Topxana meşəsinə, Cətir şlaləsinə gəzinti nəzərdə tutulur).

3. Növbəti turumuz "Şərqi konservatoriyası" adlı marşurut-Dünyada bir neçə şəhər var ki, musiqi onun hər daşına, hər çiçəyinə, ab-havasına hopmuşdur. Belə şəhərlərdən biri də bizim incimiz olan Şuşa şəhəridir. Hətta xalq arasında məşhur kəlam vardır ki, "Şuşada körpələr bələkdə belə muğam üstündə ağlarlar". XIX əsrin əvvəllərində burada Azərbaycan folklor ifaçılığı məktəbi - muğamat inkişaf etməyə başladı. Şuşa muğamı bütün Zaqafqaziyada, hətta Yaxın Şərqdə məşhurlaşdı.

Muğam ifaçılarına "xanəndə" deyirdilər. Onların sayəsində Azərbaycan mədəniyyəti bütün regionda məşhurlaşdı. Çox vaxt xanəndələr öz yaradıcılıqlarının əsasını böyük Azərbaycan şairlərinin - Nizami Gəncəvinin, Füzulinin, Nəsiminin və başqalarının şeirlərini götürürdülər.

Qafqazın Konservatoriyası sayılan Şuşa görkəmli bəstəkarlar Ü.Hacıbəyli, F.Əmirov, Ə.Abbasov, S.Ələsgərov, tanınmış xanəndələrdən C.Qaryağdıoğlu, prof. Bülbül, Keçəçi Məhəmməd, Segah İslam, Seyid Şuşinski, Xan Şuşinski, Əbülfət Əliyev, S.Qədimova və bir çox b. Şuşa qalasının yetirmələridir. Cıdır dü-

zündə 1989-cu ildə keçirilən “Xarı bülbül” Ümumittifaq muğam festivalı bu gün də yad-daşlarda yaşayır. UNESCO-nun və ISESCO-nun xoşməramlı səfiri Azərbaycanın birinci xanımı Mehriban xanım Əliyevanın səmərəli fəaliyyətinin nəticəsi olaraq “Azərbaycan Muğamı” 2008-ci ildə UNESCO tərəfindən Bəşəriyyətin Şifahi və Qeyri-Maddi İrsinin Şah Əsərləri siyahısına daxil edilmişdir (ekskursiya zamanı Muğam sənətinin tarixi haqqında adları cəkilən dahilərin ev muzeyləri ziyarət olunacaq).

Şuşa təkcə musiqiçiləri ilə deyil, həm də böyük şairləri və dramaturqları ilə məşhurlaşdı. Şair Molla Pənah Vaqifi, Azərbaycan poeziyasında satirik janrın banisi Qasım bəy Zakiri, dramaturq Nəcəf bəy Vəzirovu, şairə Xurşudbanu Natəvanı xatırlaya bilərik. Bu isə Azərbaycan ədəbiyyatının şuşalılar arasından çıxan şanlı adlarının tam siyahısı deyil.

4. Dünyanın hərbi tarixinə düşmüş Şuşanın azad olunması fenomeni - Çox təəssüf hissi ilə qeyd etməliyəm ki, alınmaz qala olan, tarixi abidələrlə zəngin qədim diyarımız xəyanətin qurbanı olaraq mənfur düşmənlərin əlinə keçirilərək (08.05.1992), bir çox mədəniyyət abidələri talan, tarixi abidələr məhv edilmişdir. Şuşanın itirilməsi ilə hər bir azərbaycanlı ruhunun bir hissəsini itirdi. Azərbaycanı vətəni hesab edən hər bir insanın qəlbində bu itkinin acısı yaşayırdı. Ancaq doğma şəhərə qayıtmaq ümidi heç vaxt sönmədi. Orkide ailəsindən olan gözəl çiçəyi bu ümidin simvolu adlandırmaq olar. Azərbaycanda onu məhəbbətlə “Xarı Bul Bul” (Xari Bul Bul) adlandırırlar. Bu gül Qarabağ bölgəsində, xüsusən Şuşa rayonunda geniş yayılmışdır.

Və o möhtəşəm tarix. Doğma diyarımızın azadlığı uğrunda gedən son savaşa Azərbaycanın birmənalı mövqeyinin dəyişilməz olduğunu daima diqqətə çatdıran dövlət başçımızın “**Qarabağ Azərbaycandır və nida işarəsi**” devizi 44 günün ərzində reallığa çevrildi. Aprel döyüşlərində artıq öz qüdrətini düşməne bəyan edərək bayrağımızı Lələtəpədə dalgalandıran ordumuz 28 ildən sonra Daşaltı kəndini almaqla Şuşaya yol açdı. Azərbaycan hərbi tarixinin ən parlaq qələbələrindən olan bu hərbi əməliyyat ilə müzəffər ordumuz 28 il öncə uğursuz Daşaltı əməliyyatında şəhid olan əsgərlərimizin qisasını almaqla 2020-ci il no-

yabrın 8-i tarixini tariximizə ən şanlı bir gün kimi yazdılar. Qarabağın baş tacı, gözü olan Şuşamız işğalçılardan azad edildi. Ən qürurverici məqam Şuşamızın tarixi abidələrinə xələl gəlməsinə deyə igid oğullarımızın döyüş əlbəyaxa girmələri oldu. Əlbəttə belə də olmalı idi. Çünki bu diyar bizimdir, tarixi tariximizdir!

Əldə olan məlumata görə, 44 günlük Vətən müharibəsində Şuşa şəhəri işğaldan azad edildikdən dərhal sonra şəhərdə infrastrukturun qurulması ilə yanaşı, tarix və mədəniyyət abidələrinin bərpasına başlanılıb. Şəhərdə mədəniyyət müəssisələri və muzey binaları tikilib, Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsi yaradılıb.

Ölkə prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin bildirdiyi kimi Şuşa təkcə şuşalılar üçün yox, bütün azərbaycanlılar üçün, vətəninə, millətini sevən hər bir vətəndaşımız üçün əziz bir şəhərdir, əziz bir torpaqdır, əziz bir qaladır, əziz bir abidədir.

Nəticə. Aparılan tədqiqatdan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, əlverişli coğrafi mövqeyi və mədəni-tarixi olan Şuşa şəhərimiz turizmin inkişafı üçün böyük perspektivliyə malikdir. Əlbəttə ki, burada turizmin inkişafı üçün qarşıya çıxan müəyyən problemlər də nəzərə alınmalıdır. Lakin şəhərdə infrastrukturun qurulması ilə yanaşı, tarix və mədəniyyət abidələrinin bərpasına başlanılması, mədəniyyət müəssisələri və muzey binaları restavrisiyası, Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsi yaradılması sahəsində apalan işlər burada effektiv ekskursiyaların təşkilinə zəmin yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. **Hüseynov Y.** *Şuşa və şuşalılar*. Bakı, 2016.
2. **Mahmudov Y.M., Mustafayev C.M.** *Şuşa-Pənahabad*. Bakı, 2012.
3. **Məmmədov N.** *Azərbaycan Respublikasının Şuşa şəhərinin tarixi*. Bakı, 2017.
4. <https://president.az/az/articles/view/55465>
5. <http://tarixinstitutu.az/page/99/shusha>
6. <https://kafkazh.com/susa-abideleri/>
7. <https://lent.az/xeber/sosial/susa>
8. <https://bizim.media/az/cemiyet>
9. <https://baku.ws/karabakh/139411>

ШУША – ЭКСКУРСИОННЫЙ ЦЕНТР БУДУЩЕГО

Е.Н. Абдуллаева

*Бакинский Государственный Центр Профессионального Образования по
Туризму и Социальным Услугам*

yegananadirli@gmail.com, orcid.org/0000-0003-0975-1065

Аннотация. Хочу начать со слов общенационального лидера Гейдара Алиева: «Без Шуши нет Карабаха, а без Карабаха, вообще, нет Азербайджана» и поздравить каждого из нас с воссоединением с родными краями после долгой тоски, пожелать крепкого здоровья нашим воинам и Божьей милости всем нашим шахидам.

Первый регион, который приходит на ум, когда речь заходит об экскурсиях по Азербайджану - это, конечно же, территория Карабаха, и особенно город Шуша. Этот город по праву считается жемужиной Азербайджана. Город воплощает в себе дух целой нации. Шуша, когда-то культур-

ный центр Карабаха, до сих пор сохраняет свою былую славу, несмотря на затянувшиеся конфликты. Сегодня, после долгой разлуки, предстоит добиться расселения местного населения в своих домах, а в плане туризма превратить нашу страну во всемирно известный туристический центр. Основная цель данной статьи – представить достопримечательности и объекты, необходимые для организации экскурсионного маршрута в Шушу.

Ключевые слова: *туризм, экскурсия, дестинация, культурный центр, исторические памятники, военная история.*

SHUSHA IS THE FUTURE EXCURSION CENTER

Y.N. Abdullayeva

Baku State Center for Vocational Education on Tourism and Social Services

yegananadirli@gmail.com, orcid.org/0000-0003-0975-1065

Annotation. I want to start with the words of national leader Heydar Aliyev, "Without Shusha, there is no Karabakh, and without Karabakh, there is no Azerbaijan at all." and I want to congratulate each of us on reunification with our native lands after a long longing, and wishing good health to our soldiers and God's mercy to all our shahid.

The first region that comes to mind when talking about excursions in Azerbaijan is, of course, the territory of Karabakh, and especially the city of Shusha. This city is rightly considered the pearl of Azerbaijan. The city embodies the spirit of an entire nation.

Shusha, once the cultural center of Karabakh, still retains its former glory despite long-running conflicts. Today, of course, after a long separation, it is to achieve the settlement of the local population in their homes, and in terms of tourism, to turn our country into a world-famous tourist center. And the main purpose of this article is to present the sights and facilities needed to organize an excursion route to Shusha.

Keywords: *tourism, excursion, destination, cultural center, historical monuments, military history.*